

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Guzsik Tamás

Cím Alapító vagy építőmester? Alapítási domborművek az örmény építészetben

Megjelenés Architectura Hungariae 3 (2001) 2. sz.

Tárgyszavak építészettörténet, örmények

AH 2001 III/2

ALAPÍTÓ VAGY ÉPÍTŐMESTER? (Alapítási domborművek az örmény építészetben)

Guzsik Tamás:

A művészettörténetben valamelyest is jártas olvasóknak, hallgatóknak az "alapítási dombormű" fogalmat olvasva, hallva az aacheni palotatemplom híres ezüst-táblája jut eszébe: Nagy Károly felajánlja az aacheni kápolna modelljét.^[1] Az 1215 körül készült táblán a császár térdel a Sz. Istenszülő előtt, kezében a templom - reálsan ábrázolt - modelljével. A császár mögött egy püspök, Sz. Mária mögött egy angyal áll. Hasonlóan közismert Giotto freskója, az Utolsó Ítélet is (Padova, Scrovegni-kápolna 1303-1305), ahol az alsó mezőben az alapító (térdelő alak) fölemeli, fölajánlja a kápolna modelljét.^[2] Az alapítást megörökítő ábrázolások rendszerint a donátornak állítanak emléket. A középkorra általában jellemző, hogy az "építettő" és az "építő" személye összemosódik, pontosabban a donátor (építettő) azonosul az építő (tervező, kivitelező) személyével - az utóbbi rovására. Különösen a középkor korai szakaszaira jellemző a mester teljes névtelensége, ismeretlensége, míg az építettő igyekszik a maga cselekedetét a létrehozott épületen is hirdetni. Az örmény építészetben ismert alapítási domborművek alaposabb vizsgálata során fölmerül az építőmester autoportréjának a lehetősége is, ugyanakkor a domborműveken szereplő templommodellek a tervezéstechnika terén is hasznos információval szolgálnak.

A legkorábbi középkori donációs ábrázolások a bizánci mozaikművészetben ismertek. A ravennai S. Vitale templom főapszis mozaikján (526 után) Ecclesius püspök a Krisztus trónját őrző angyal mellett áll, jobb kezében templom-modellt tart.^[3] A centrális templom, ábrázolása nagyjából reális. Az angyal kitárt balkezevel támogatólag átfogja a templomot. Szinte ugyanez a kompozíció ismétlődik Poreč (Parenzo) Sz. Euphemia templomának főapszis kupolamozaikján (550 k.): a Sz. Istenszülő angyalok és szentek társaságában trónol.^[4] A trón jobboldalán a 3. alak az alapító, kezében stilizált templom-modellel. A konstantinápolyi Hagia Szophia templom előcsarnokának egyik mozaikján Nagy Konsztantinosz és I. Jusztinianosz császárok a Sz. Istenszülő trónja mellett szerepelnek (986-994). Konsztantinosz a városfal modelljét, Jusztinianosz a Hagia Szophia modelljét tartja a kezében.^[5] A bizánci művészet szűkebb vagy tágabb hatásterületén a XIII. századtól elszórtan

találkozunk ezzel a kompozícióval: pl. a bojanai (Bulgária) kolostorban Kaloján szebasztokrétort (1197-1207) ábrázolták kezében a templom modelljével (1259). A donátor bal kezében tart egy elég sematikus, középtornyos templom-modellt.^[6] A grúziai Szapara Sz. Száva kolostor főtemplomában egy freskón (1283 u.) I. Beka fejedelem († 1306) a kezében a templom modelljét tartja.^[7] Donátor-ábrázolások a XII. század végétől jelentek meg Magyarországon - a jelek szerint szintén bizánci hatásra. Az esztergomi székesegyház Porta Speciosa Madonna-timpanonja alatt a szemöldökben III. Béla király és Jób érsek alakja proskynesziszben látható.^[8] A király mögött egy vár, az érsek mögött egy kéttornyú templom sematikus képe szerepel. Közvetlen analógiaként a bátmonostori kaputimpanon (1240-50 k.) tekinthető. Itt középen Krisztus trónol, kétoldalt donátorok proskynesziszben töltik ki a karéjos ívmezőt, de itt templom-modell nincs. A szentkirályi (Vas m.) kapudomborműben (1260 k.) középen Krisztus trónol, jobbán térdelő alak templom-modellel.^[9] A templomnak a félkörös apszisa látszik. A XIV. századi Képes Krónikában két helyen is látunk a szentkirályi timpanonhoz hasonló kompozíciót: az óbudai prépostság alapítása és Károly Róbert és Erzsébet templom-fölajánlása. Mindkét képen két térdelő koronás alak templom-modellt emel föl.^[10]

Az örmény építészetben az első, már biztosan alapítási domborműnek tekinthető ábrázolás az aghtamari Sz. Kereszt templom (915-921) nyugati homlokzatát díszíti.^[11] Gaghik Arcruni király (908-915) a templom-modellt fölajánlja Krisztusnak. A díszruhás, álló király-alak balkezében tartja a modellt. A középső ablak másik (déli) oldalán Krisztus áll, baljában könyv, jobbát áldásra emeli.

Az ablak alatt két angyal medallionban keresztet tart. Itt mindjárt a továbbiak szempontjából három megállapítást tehetünk:

- Maga a kompozíció sokban emlékeztet az említett ravennai, VI. századi ábrázolásra. Más részletek alapján kimutatható, hogy a VII. századtól az örmény épületornamentikában nagyon sok ravennai előkép ismerhető föl (Dvin és Zvartnoc növény-díszes nyíláskeretei, párkányai). Az aghtamari építkezések befejező munkálatainál, 920 körül tűnik föl Mánuel kőfaragó mester, aki - neve alapján - bizánci területről származott. Így maga közvetlenül is ismerhette a bizánci kompozíciós és formai elemeket, s nem csupán az örmény VII. századi hagyományokra támaszkodott.

- Az alakok helyzetéből, ruházatából egyértelmű, hogy az aghtamari domborművön egy Krisztus-donátor kapcsolat látható: a díszruhás, koronás, a templom-modellt tartó alakban mindenképpen a királyt (és nem pl. az építőmestert) ismerjük föl. Ez az

evidencia itt azért érdemel kiemelés, mert a további örmény alapítási domborműveknél ez a "szereposztás" nem ennyire egyértelmű.

- A templom valamennyi domborművéhez hasonlóan az alapítási jelenet is az ún. "lapos-plasztika" technikával készült: az alakok 3-4 cm vastag tömbként emelkednek ki az alapsíkból, önmagukban nem plasztikusak. Ezalól csupán a templom-modell a kivétel: kerekplasztikaként magasan kiemelkedik a domborművek síkjából. Azt a látszatot kelti, mintha a teljes modellt félig a falba süllyesztették volna. Ez fölveti az örmény középkori tervezésnek egy olyan módszerét, hogy az építómester ténylegesen elkészítette a templom kicsinyített kő-makettjét, azt fogadtatta el a donátorral, majd idővel ezt a modellt falazták be az épület megfelelő helyére. A problémára egy másik alapítási dombormű kapcsán visszatérünk.

A X. századból további két örmény alapítási dombormű is ismert. Haghbat Sz. Kereszt kolostortemplomának főhomlokzatán egy turbános (balról) és egy süveges (jobbról) álló alak tartja a plasztikus templom-modellt.^[12] Sajnos itt az alapítás, építés körülményei bizonytalanok, sem az alapító, sem a mester személyét nem ismerjük. Mivel az épületnek a későbbiekben sem volt világi kegyura, így feltételezzük, hogy a süveges alak az alapító főpap, a turbános viszont az építómester lehet.

Az épületmodell itt is plasztikus és élethű. Szanahin, Sz. Megváltó templomán (966-972) található egy homlokzati dombormű, melyen két alak tartja a modellt (itt a modell lapos és sematikus).^[13] A két alakon azonos, az örmény szerzetesek fejedőjére (veghar) emlékeztető fejdísz van. Az ábrázolás itt sem Krisztus-donátor viszonyt mutat, a két szerzetes az alapító apát és az építést vezető mester lehet.

Megjegyzendő, hogy a főtemplomok építése idején Szanahin sem állt világi kegyuraság alatt. Szanahin másik főtemplomán, a Sz. Istenszülő templomon (928-944) nincs alapítási dombormű, viszont látható egy templom-modell a protheszis

bejárata fölött, külön fülkében.^[14] Stilizált közép-kupolás templom, hatalmas kapuval, az 1211-ben épült gavit (előcsarnok) még nem szerepel rajta.

A XIII-XIV. századból további néhány alapítási dombormű ill. templom-modell ismert.

Harics kolostortemplomán (1201) fölül kereszttel lezárt keretezett mezőben két álló alak tartja a templom-modellt.

Az egész dombormű lapos. Mindkét álló alak süveges (nem Krisztus). Szintén Haricsban a főtemplom tetőgerincén a kupolától nyugatra kisméretű, pontos kő-modell áll.^[15] Hagharcinban (1281) a homlokzat domborművén két álló köpenyes alak (a baloldali lehet angyal is) között áll a templom-modell, fölötte kitért szárnyú lény. Utóbbi sas vagy angyal egyaránt lehet - Sz. Jánosra v. az "angyalokkal őrzött városa" v. templomra történő utalással.

Az alakok laposak, a modell plasztikus.^[16] Szurp Tathev kolostorán (1329) egy kis modell látható a tető keleti oromzatán: lényegében egy magas, sokszögű torony cikkelyes lefedéssel, és hozzá kapcsolódó négy kereszt-szár. Mivel a templomot 1820-ban nyugat felé bővítették és gyökeresen átalakították a homlokzatokat is, itt az eredetiség vitatható. Ugyanitt a homlokzati frízben - növényi és állati figurák mellett - stilizált templom-ábrázolás: ez a templom XIX. századi állapotának felel meg.^[17] A fősorolt példánál túl kevés a konkrét történeti adat a részletesebb elemzéshez. Így csupán azt a feltételezést támasztják alá, hogy az alapítási domborművek többségénél nem a Krisztus-donátor kapcsolatot ábrázolták, hanem a dombormű szereplői tényleges, földi alakok: donátorok vagy donátor és építőmester. Utóbbira még egy érdekes példa kínálkozik.

Aniban, a Gaghik-templomon (1001-1013) szintén volt egy alapítási szoborcsoport. Gaghik Bagratuni király (989-1020) alapította a családi magánegyházát, s építője Trdat mester volt. A templom 1905-ös kutatásakor Thorosz Thoramanjan találta meg

a töredéket: egy turbános álló alak kezében eredetileg templom-modellt tartott.^[18] A modell teljes körplasztika volt. A leletről szerencsére rajzok és fotók készültek, ugyanis mind a dombormű, mind az időközben elszállított modell az 1915-ös genocidium során megsemmisült.

Ez az alapítási dombormű-töredék két szempontból is fontos.

- A szakirodalomban az eredetileg a templom-modellt tartó alakot Gaghik királlyal azonosítják. Ebben az esetben a dombormű másik (elpusztult) oldalán Krisztusnak kellett állnia. A föltételezett kompozíciót összehasonlítva az aghtamari domborművel több ellentmondás is tapasztalható. Ott a király baloldalon áll teljes díszruhában. Az itteni kompozícióban a megmaradt alak egyértelműen a jobboldalon áll, s ruházata alapján semmi nem emlékeztet az uralkodóra. Turbánja, széles gallérja és köpenye inkább egy építési vállalkozóra utal. Analógiaként a haghbati dombormű említhető, ahol jobboldalon a turbános építőmester, a másik oldalon a donátor főpap áll. Ezt figyelembe véve a Gaghik-templom domborművének elpusztult másik felén állhatott Gaghik király, s ketten (király és építőmester) ajánlották föl a templomot Krisztusnak. Ebben az esetben viszont egy fölbecsülhetetlen értékű leletről beszélhetünk: egy XI. századi építőmester, Trdat mester autoportréját láthattuk a dombormű megmaradt (azóta elpusztult) alakjában. Ez a nagyszabású alkotásokat létrehozó mester (Argina, katedrális, Ani, katedrális, Konstantinápoly, Hagia Szophia kupola újjáépítése, Ani, Gaghik-templom) megérdemelné, hogy portréját is ismerjük.

- Egyértelmű, hogy Trdat mester Aniban a Gaghik-templom tervezésénél tudatosan másolta a zvartnoci püspöki templomot (641-652). Ez a X. század során összedőlt, de Trdat mester még a templom jelentős romjait láthatta és tanulmányozhatta. Erre utal a méretek és az alaprajzi rendszer, valamint a szerkesztőháló egyezése. 1900-1906 között Thoramanjan szinte egyidőben került kapcsolatba Zvartnoccal és Anival. Zvartnocnak ekkor már csak alapfalai léteztek, míg Aniban a Gaghik-templomnak jelentősebb romjai álltak, s Thoramanjan megtalálta az említett templom-modellt is. Ez egyértelműen nem egy általános templom, hanem a Gaghik-templom makettje volt. Ez jogosította föl arra, hogy elkészítse a Gaghik-templom, s ennek mintájára Zvartnoc elvi rekonstrukcióját is. Csupán érdekességként említhető, hogy később Zvartnocra egy másik rekonstrukció is készült (Mnazakanjan, 1958.). Ez figyelmen

kívül hagyta az időközben eltűnt Gaghik-templom modellt és Thoramanjan teóriáját, és Zvartnocból egy provinciális-bizantikus templomformát kreált. Bizonyára ennek a rekonstrukciónak az adott korban ideológiai okai is voltak, de a szakkutatásban a hitelességét azóta is vitatják, s általában a Thoramanjan-féle Zvartnoc-Ani azonosságot fogadják el. Ismét csak jelentéktelen adalék, hogy az örmény miniatúrák világában sokáig élt ez a Zvartnoc-Ani tértípus. A bécsi mekhitarista kolostor könyvtárában őrzött Konstantinápolyi Hymnarium, (1675) egyik miniatúráján Krisztus, az építő szerepel Ecsmiadzin alapítása kapcsán. A jelenet háttérében egy Zvartnoc-Ani típusú centrális templom látszik, mégpedig a Thoramanjan-féle rekonstrukció szerinti megoldásban.^[19]

Néhány pillanatképet villantottunk fel a középkori élet egyik fontos eseményéről, a templomalapításról. Az örmény építészetből vett példák több kérdés továbbgondolására készíti az olvasókat, hallgatókat. Az alapítási domborműveken szereplő személyek azonosítása fontos, mert nem mindegy, hogy egy donátor-Krisztus jelenetet látunk, vagy a képen a donátor és az építőmester szerepel. Utóbbi eset további elemzésével közelebb juthatunk a középkori építők jogállásának, társadalmi elismertségének, esetleg személyének alaposabb megismeréséhez. A templom-modellek vizsgálata viszont arra vetíthet fényt, hogy a nem-szakember donátor (és a közösség) számára a térbeli megjelenítés, a makett-szerű bemutatás megkönnyítette az építő szándékának elfogadását.

Guzsik Tamás

Jegyzetek:

- [1] Kidson, Peter von: Romanik und Gotik. Amsterdam, 1968. 99. fig.
- [2] Vigorelli, Giancarlo-Baccheschi, Edi: Giotto életműve. Bp. 1984. No. 107.
- [3] Bovini, Giuseppe: Ravenna, 28. p.
- [4] Effenberger, Arne: Frühchristliche Kunst und Kultur. Leipzig, 1986. 133. fig.
- [5] Kádár Z.: Bizánci művészet. Bp. 1987. 108. p.
- [6] Kristó Gy.-Makk F.: III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 35. fig.
- [7] Gink K.-Tompos E.: Grúzia. Bp. 1973. 64.
- [8] Kristó - Makk, op.cit. 63. fig.

- [9] Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei, Bp. 1938. 192-193. pp. 215-216. fig. ill. 193. p., 215. fig.
- [10] Marosi E. szerk.: Magyarország művészeti 1300-1470. II. kötet. 239. p.
- [11] Strzygowsky, J.: Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918. 291.p., 330. fig., 433. p., 474. fig.
- [12] Mnazakanjan, S. - Sztepanjan, N.: Architectural monuments in the Soviet Republic of Armenia. Leningrad, 1970. 63. fig.)
- [13] Mnazakanjan-Stepanjan, op.cit. 55. fig.
- [14] Documenta Architettura Armena, 3. Milano, 1970. 5.fig.
- [15] Mnazakanjan-Stepanjan, op.cit. 71. fig., 72. fig.
- [16] Guzsik T.: Templomalapítás a középkorban. Ararát, IV/13. 1998. jún. 30. 8-9. pp.
- [17] Documenta Architettura Armena, 4. Milano, 1971. 19. p.
- [18] Strzygowsky, op.cit. 431. p., 471. fig., Guzsik T.: Építőmesterek, kőfaragók. Ararát, IV/14. 1998. júl. 14. 8-9. pp.
- [19] Buschhausen, Heide und Helmut: Armenischen Handschriften der Mechitaristen-Congregation in Wien. Wien, 1976. 241. fig.

APPENDIX

ALAPÍTÓ VAGY ÉPÍTŐMESTER?

(Alapítási domborművek az örmény építészetben)

A középkori művészetben nem túl gyakori, de kedvelt téma a templom alapításának a megörökítése festmény vagy dombormű formájában. Legtöbbször maga a névadó Szent vagy az alapító a kezében tartja a templom modelljét. Legkorábban Ravennában és környezetében láthatók ilyen mozaikok a VI. századtól, nyugaton a XII-XIII. századtól gyakoribb. Az örmény építészetben az ismert legkorábbi donációs dombormű az aghtamari templom nyugati homlokzatán található (915-921): Krisztus és az alapító Gaghik király alakja látható, utóbbi kezében a templom modelljével. A X-XIII. század során az örmény kolostorokon több alapítási dombormű is készült (Haghbat, Szanahin, Harics, Haghardzin, stb.). Témájuk kicsit eltér az aghtamari példától: a templom-modellt körülvevő vagy tartó alakok között Krisztus nem szerepel. A két alak közül legtöbbször az egyik a donátor, a másik föltehetően az építőmester. Különösen érdekes ez a kérdés Aniban, a Gaghik-templomban előkerült, s azóta megsemmisült töredéken. Itt a turbános alakban az építőmester, nevesül Trdat mester portréját véljük fölfedezni. A templom-modellek ábrázolása egy tervezés-technikai kérdést is fölvet. A domborművek rendszerint lapos faragásúak, míg a templom-ábrázolás szinte minden esetben kerek-plasztika. Ismeretesek az örmény építészetben fennmaradt - alapítási domborműtől független - templom-modellek is (pl. Szanahin). Ez fölveti annak a tervezési módszernek a lehetőségét, hogy az építőmester - a könnyebb érthetőség érdekében - a donátorral a modellben bemutatott templom-tervet fogadtadta el. A tényleges épület elkészültekor ez a modell került be az alapítási domborműbe. Ani esetén a

megmaradt modell az elpusztult templom elvi rekonstrukciójában fontos szerepet játszott.

Keywords / Kulcsszavak:

Armenian architecture

Donation reliefs

Armenian churches